

Історія

УДК 930:94(477)«1941/1944»

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18409443>

**До історіографії німецької окупації України 1941–1944 років:
Олександр Далін «Німецьке правління в Росії, 1941–1945: дослідження
окупаційної політики» – видання друге перероблене (1981)**

Левченко Юрій Іванович,

кандидат історичних наук, головний бібліограф

Відділу інформаційно-бібліографічної роботи Наукової бібліотеки

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова,

м. Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6431-7275>

Прийнято: 13.01.2026 | Опубліковано: 29.01.2026

Анотація. Сучасна українська історична наука дистанціюється від радянської спадщини справедливо вважаючи, що написані у той період праці є політично ідеологізованими та застарілими. Однак, разом із ними застарілими вважають й наукові праці зарубіжних істориків написані у 50–80-х рр. ХХ ст. попри те, що вони: написані поза межами впливу радянської ідеології; створені на основі недоступних або ідеологічно заборонених у СРСР наукових праць та документів; підіймали заборонені та незручні для радянської влади проблеми німецької окупації. Метою статті є актуальний науковий аналіз праці американського історика, політолога і радянознавця Олександра Далліна «Німецьке правління в Росії, 1941–1945» для ширшого залучення в сучасних

наукових досліджень німецького режиму окупації в Україні 1941–1944 років. Вперше здійснюється її україномовний тематичний огляд, аналізуються історичні дані щодо України та розкривається маловідомий фактаж німецької окупації 1941–1944 років. Методологія ґрунтується на принципах науковості (перевірка при відборі до статті актуальних і маловідомих фактів, подій, закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків німецької окупаційної політики щодо України, відповідних сучасній україноцентричній історичній науці), історизму (врахування при відборі історичного фактажу часу написання праці та ґрунтовності документальної бази розкриття окремих тем (політики щодо військовополонених, остарбайтерів, сільського господарства, промисловості, економіки)), об'єктивності (неупереджене представлення історичних тверджень та висновків О. Далліна, щодо німецької східної політики та окремих аспектів окупації України). Наскрізне використання отримали методи історіографічного аналізу та синтезу, які дозволили виокремити й згрупувати окремі факти й теми німецької окупації України в єдину мозаїку, яка надає ширше розуміння вказаного періоду. Результати дослідження показали, що основною темою вищевказаної праці є політична війна – військове і політичне залучення «звільнених» народів окупованих територій у війні проти СРСР. Також, О. Даллін розглядає німецьку східну політику на окупованих територіях, як наслідок боротьби восьми нацистських політичних центрів: вермахту, Східного міністерства, СС, Управління Чотирирічного плану, Міністерства пропаганди, Міністерства закордонних справ та Партійної канцелярії НСДАП за контроль над сферами впливу на Сході. У висновках вкаується, що представлений О. Далінним історичний фактаж щодо німецької окупаційної політики в Україні розкритий об'єктивно, і не втратив своєї актуальності досі. Серед розглянутих автором тем і проблем окупації України найбільш детально

розкрито: 1) плани вищого нацистського керівництва щодо майбутнього України; 2) вплив спроби відновлення ОУН (Б) Української держави у червні 1941 р. на зміну офіційної німецької політики щодо України; 3) боротьба основних нацистських організацій за контроль над сферами впливу в Україні; 4) утворення органів німецької військової та цивільної адміністрації на території України (військова адміністрація Групи армій «Південь»; Райхскомісаріат Україна; дистрикт Галичина; 5) конфлікт Е. Коха та А. Розенберга щодо методів управління Райхскомісаріатом Україна; 6) особливе місце півострова Крим в німецьких планах; 7) унікальність Генерального округу «Таврія» у структурі та управлінні Райхскомісаріату Україна; 8) спроба Г. Гімлером розпочати колонізацію в Україні шляхом створення німецьких поселень; 9) місце України у нацистських економічних планах; 10) перешкодження Е. Коха провадженню німецьких аграрних реформ; 11) спроба німців відновити Донецький басейн та важку промисловість сходу України в 1942–1943 рр.; 12) звільнення українців з полону в перші місяці війни; 13) становище української культури в умовах німецької окупації (питання медицини, освіти, науки, української мови й традиційної культури); 14) відновлення українських церков та релігійного життя на окупованих територіях; 15) розуміння німецьких офіцерів та цивільних чиновників, які здійснювали контроль й керівництво українськими територіями, негативного впливу офіційної колоніальної політики на ставлення українців до німецької влади; 16) створення СС дивізії «Галичина».

Ключові слова: історіографія, Олександр Даллін, нацистська Німеччина, Україна, режим окупації, східна політика, політична війна.

**The historiography of the german occupation of Ukraine in 1941–1944:
Alexander Dallin. «German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation
policies». 2nd edition (1981)**

Yurii Levchenko,

Candidate of Historical Sciences, Chief Bibliographer of the Department of information and bibliographic work of the Scientific Library Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-6431-7275>

***Abstract.** Contemporary Ukrainian historical science distances itself from the Soviet legacy and scientific works written at that time. Works by foreign historians written in the 1950s–1980s are considered old. However, they were written outside the influence of Soviet ideology. They were based on scientific works and documents that were inaccessible in the USSR. They raised topics of the German occupation that were inconvenient and forbidden for the Soviet authorities. The purpose of this article is to provide a scientific analysis of American historian Alexander Dullin's work «German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies» for broader use in contemporary scientific research on the German occupation of Ukraine in 1941–1944. For the first time in Ukrainian historical science, a thematic review is carried out, historical data on Ukraine is analyzed, and little-known facts about the German occupation of 1941–1944 are revealed. The methodology is based on the principles of scientific rigour (verification during the selection of relevant and little-known facts, events, patterns, and cause-and-effect relationships of German occupation policy in Ukraine for the article), historicism (taking into account the time of writing and the thoroughness of the documentary base when selecting historical facts to reveal individual topics (policies regarding prisoners of war, forced laborers, agriculture,*

industry, and the economy)) and objectivity (unbiased presentation of O. Dallin's statements and conclusions regarding German eastern policy and certain aspects of the occupation of Ukraine). Methods of historiographical analysis and synthesis were used throughout, allowing individual facts and themes to be identified and grouped into a single mosaic that provides a broader understanding of the German occupation of Ukraine. The results of the study showed that the main theme of the above-mentioned work is political warfare (the military and political involvement of the «liberated» peoples of the occupied territories in the war against the USSR). A. Dallin points out that German policy in the occupied territories depended on the outcome of the struggle between the Nazi octagon of major political centers for control over spheres of influence in the East (the Wehrmacht, the Eastern Ministry, SS, Four-Year Plan Office, Propaganda Ministry, Foreign Ministry, and NSDAP Party Chancellery). The conclusions indicate that the historical facts presented by A. Dallin regarding German occupation policy in Ukraine are objective and have not lost their relevance. The author covers the following topics of the occupation in the most detail: 1) plans of the Nazi leadership regarding the future of Ukraine; 2) the impact of the attempt to restore the OUN(B) Ukrainian state in June 1941 on the change in official German policy towards Ukraine; 3) the struggle of the main Nazi organizations for control over spheres of influence in Ukraine; 4) the establishment of German military and civil administration bodies on the territory of Ukraine (military administration of Army Group South; Reichskommissariat Ukraine; District Galicia); 5) the conflict between E. Koch and A. Rosenberg over methods of governing the Reichskommissariat Ukraine; 6) the special place of the Crimean peninsula in German plans; 7) the uniqueness of the General District «Tauria» in the structure and management of the Reichskommissariat Ukraine; 8) Himmler's attempt to begin colonization in Ukraine by creating German settlements; 9) Ukraine's place in Nazi economic plans; 10) E. Koch's obstruction of German

agrarian reforms; 11) the Germans' attempt to restore the Donets Basin and heavy industry in eastern Ukraine in 1942–1943; 12) the release of Ukrainians from captivity in the first months of the war; 13) the situation of Ukrainian culture under German occupation (issues of medicine, education, science, the Ukrainian language, and traditional culture); 14) the restoration of Ukrainian churches and religious life in the occupied territories; 15) understanding of German officers and civil servants who controlled and administered Ukrainian territories, the negative impact of official colonial policy on Ukrainians' attitudes toward German rule; 16) creation of the SS Division «Galicia».

Keywords: *historiography, Alexander Dallin, Nazi Germany, Ukraine, occupation regime, eastern policy, political warfare.*

Постановка проблеми. Історія нацистського режиму окупації України 1941–1944 рр. є однією з найбільш розроблювальних тем. Сучасна українська історична наука дистанціюється від радянської спадщини справедливо вважаючи, що написані у той період праці є застарілими та політично ідеологізованими. Однак, разом із ними старими вважають й наукові праці зарубіжних істориків написані у 50–80-х рр. ХХ ст. попри те, що вони створені поза впливом радянської ідеології. Однією з таких, є класичне дослідження німецької окупаційної політики на захоплених територіях Радянського Союзу – праця Олександра Даліна «Німецьке правління в Росії» видана у США 1957 р. (доповнена та перевидана – 1981 р.). Тепер, вищевказана праця стереотипно зараховується до історіографічних, зовсім ігноруючи той факт, що це ґрунтовна наукова праця написана на основі великої кількості трофейних німецьких документів, усних свідчень та іноземних праць. Відповідно, розкриття досліджених у ній тем надасть сучасним історикам ширшу картину про:

неоднорідність поглядів нацистських лідерів на східну політику; дихотомію німецьких офіцерів та цивільних чиновників між офіційним колоніальним і особистим лояльним ставленнями до населення Сходу; зміни у ставленні місцевого населення до німецької влади впродовж всього періоду окупації; воєнну та політичну колаборацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У радянський період праці закордонних істориків присвячені питанням Другої світової війни, що не відповідали концепції Великої Вітчизняної війни таврувалися «буржуазними фальсифікаціями», які прагнуть викривити «справжню історію» через поширення інформації та ідей, що суперечать радянській ідеології. Вони не були вільно доступними, а єдиним способом дізнатись про їх існування були спеціальні книги і збірники про «буржуазну» фальсифікацію історії. У них зарубіжним історичним працям надавалась «правильна» ідеолого-партійна характеристика, яка зазвичай підтверджувалась розкриттям «західної антирадянської пропаганди» або спеціально вказаної «брехливої» інформації. Така ж доля спіткала працю О. Даліна «Німецьке правління в Росії», адже вона була написана напочатку загострення міжнародної напруги у «холодній війні» [1, с. 138; 2, с. 390, 392; 3, с. 137]. Після здобуття Україною незалежності в історичній науці почали зникати радянські ідеологічні рамки та наративи, і розпочався процес формування україноцентричної концепції історії Другої світової війни. Тоді ж, українські історики почали неупереджено говорити про працю О. Даліна як про одне з класичних і ґрунтовних зарубіжних досліджень німецької окупації радянських територій, і України зокрема, що невтратило своєї актуальності [4, с. 127; 5 с. 55; 6, с. 145–146]. Її відсутність у вільному доступі та мовний бар'єр поступово вплинули на те, що вона почала згадуватись у дослідженнях німецького режиму окупації в Україні, як обов'язкова праця з історіографії, причому виключно в

переліку без будь-якого розгляду [7, с. 36; 8, с. 168; 9, с. 40]. Кращим становище в історіографічних статтях і розділах монографій присвячених різним темам німецької окупації (військової колаборації, українських оstarбайтерів і т. п.). Тут їй відводиться від речення до абзацу в яких подається її загальна характеристика та вказується, що у ній розглядалась досліджувана проблема [10, с. 27–28; 11, с. 56; 12, с. 51]. Подібною є ситуація в історіографічних розділах дисертацій з дослідження проблем німецького режиму окупації в Україні 1941–1944 років. Зазвичай вона згадується при розгляді зарубіжних праць, як одне перших ґрунтовних досліджень з перерахунком розглянутих у ній тем, які прямо або дитично мають відношення основної проблеми дисертаційного дослідження [13, с. 32; 14, с. 31; 15, с. 26; 16, с. 37]. Лише з 10-х років ХХІ ст. українські історики почали вводити її фактаж до науковго обігу при підготовці наукових праць. Переважно їх автори полають у тексті статистичні дані або цитати з досліджуваної праці з посиланням на конкретну сторінку [17, с. 39; 18, с. 159; 19, с. 48–49; 20, с. 14]. У свою чергу, зарубіжні історики активно використовують працю О. Даліна у наукових працях з різноманітних проблем Другої світової війни, які серед іншого частково або повністю стосуються України [21, с. 196; 22, с. 47–48; 23, с. 176].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри вищевказане історіографічне використання в українській історичній науці, досі немає повного тематичного огляду цієї знакової праці. Також, її фактаж, оцінки та висновки можуть бути корисними для сучасних істориків у дослідженнях проблем німецької окупації України 1941–1944 років.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є ширше залучення до сучасного наукового обігу праці Олександра Даліна «Німецьке правління в Росії: дослідження окупаційної політики» у дослідження

німецького режиму окупації в Україні 1941–1944 років. Реалізація мети передбачає наступні завдання: 1) Ознайомлення читача із біографією та науковою діяльністю О. Даліна; 2) Здійснити тематичний огляд розділів вищезгаданої праці; 3) Виявити та предствити маловідомі й актуальні факти про німецьку окупаційну політику в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Александр Давидович Даллін (21.05.1924 – 22.07.2000) – американський історик, політолог, фахівець з міжнародних відносин. Народився 21 травня 1924 р. в м. Берлін (Німеччина) в сім'ї російських політичних емігрантів (батько – Давид Даллін, один із провідників меншовицького крила Російської соціал-демократичної робітничої партії у 1917–1921 рр.). З початком нацистських переслідувань євреїв у Третьому райху, в середині 1930-х рр., сім'я переїхала до Франції. Після встановлення в окупованій Франції режиму Віші, сім'я втікла до Португалії, звідкіля у липні 1940 р. переїхала до США та осіла у м. Нью-Йорк. У 1941 р. закінчив середню школу імені Джорджа Вашингтона. 1943 р. отримав громадянство США та вступив до Міського коледжу м. Нью-Йорк, але перервав навчання і вступив до армії. Завдяки вільному володінню німецькою, російською та французькою мовами, був призваний до військової розвідки, де здійснював допити німецьких військовополонених. У 1946 р. був демобілізований і повернувшись закінчив Міський коледж (1947 р.). У 1947–1953 рр. навчався в Колумбійському університеті, де здобув ступені магістра (1948 р.) та доктора філософії (1953 р.) з історії. У 1950–1951 рр. під час навчання в аспірантурі приєднався до Гарвардського проєкту з вивчення радянської соціальної системи, де він брав інтерв'ю у біженців та емігрантів із СРСР, щоб краще зрозуміти особливості та функціонування радянської системи. У 1951–1954 рр. працював заступником директора Дослідницької програми з питань СРСР у м. Нью-Йорк. У 1954–1956

рр. був директором з досліджень у Проєкті військової документації у містах Вашингтон і Вірджинія, де аналізував трофейні німецькі документи часів війни (у 1957 р. в результаті видав книгу «Німецьке правління у Росії, 1941–1945»). У 1956–1970 рр. доцент з політичних наук, а з 1961 р. – професор (з міжнародних відносин) Колумбійського університету. У 1962–1967 рр. був директором Російського інституту (нині Інституті м. А. Гаррімана) Колумбійського університету. Впродовж 1960-х рр. також працював консультантом уряду США (за сумісництвом). У 1970 р. був співробітником Центру перспективних досліджень у галузі поведінкових наук у Каліфорнійському університеті в м. Берклі. У 1971 р. приєднався до Стенфордського університету, де став професором міжнародної історії імені Реймонда А. Спрунса та професором політичних наук Інституту міжнародних досліджень. У 1978–1979 рр. був науковим співробітником Центру Вільсона. У 1978–1980 рр. був президентом Західнослов'янської асоціації та головою Національної ради з досліджень Радянського Союзу та Східної Європи (нині Національна рада з Євразійських і Східно-Європейських досліджень (NCEEER)). У 1983–1984 рр. був співголовою П'ятого радянсько-американського історичного колоквиуму, спільно організованого Американською історичною асоціацією та Академією наук СРСР. У 1984–1985 рр. був президентом Американської асоціації з розвитку слов'янських досліджень (був багаторічним членом асоціації та допоміг активізувати її діяльність організації, перенісши її штаб-квартиру до Стенфорда) (нині Асоціація слов'янських, східноєвропейських та євроазійських досліджень (ASEEES)). У 1985–1989 та 1992–1994 рр. був директором Центром російських та східноєвропейських досліджень Стенфордського університету. Після розпаду СРСР намагався сприяти відродженню соціальних наук у Росії, що були витіснені марксизмом-ленінізмом за радянської влади. З цією метою, 1994 р. став

співзасновником Європейського університету в Санкт-Петербурзі та очолив програму «New Democracy Fellows» («Стипендіати Нової демократії»), що надавала студентам з пострадянських країн можливість здобути вищу освіту в галузі соціальних наук у Стенфордському університеті. У 1996 р. вийшов на пенсію, але продовжував писати, викладати та брати участь в академічній діяльності (до виходу на пенсію було підготовлено збірник «Reexamining the Soviet Experience: Essays in Honor of Alexander Dallin = Переосмислення радянського досвіду: нариси на честь Олександра Далліна» (1996 р.)). Помер 22 липня 2000 р. в м. Стенфорді (Штат Каліфорнія, США) від серцевої недостатності, напередодні перенісши інсульт [24; 25 с. 968–969].

Наукові інтереси О. Далліна виходили з мультидисциплінарного поєднання історії, політики та міжнародних відносин при вивченні Радянського Союзу, Росії та Східної Європи. Він ніколи не задовольнявся стандартними відповідями або зручними стереотипами про Росію чи росіян. Бувши не конформістом він зосереджувався на дослідженні радянської історії та політики, які інші американські вчені ігнорували. Також, він розглядав радянсько-американське суперництво як результат динамічних відносин, які підлягали змінам з обох сторін. Його наукові праці створювались на основі об'єктивності, скрупульозної уваги до доказів та нетерпимістю до узагальнень і стереотипів. Більшість досліджень були присвячені міжнародній поведінці СРСР, комунізму соціалістичних країн та американо-радянським відносинам [25, с. 969; 26; 27].

У Передмові Олександр Далін (далі – автор) зазначає, політика Німеччини в умовах вторгнення, окупації та відступу з СРСР є предметом цієї книги. Зважаючи на масштаби німецько-радянської війни автор зосереджує свою увагу на аспектах: цілі та методи політики щодо Сходу, і суперечки щодо них політичної верхівки німецької влади; ставлення радянського населення до

німецького панування; історія військових колабораціоністів (рух Власова, український націоналізм, «східні батальйони», внутрішні події в балтійських державах); перебіг воєнних подій та загальні контури радянської політики воєнного часу (поверхнево). Також, тут автор подає короткий огляд книги. Перша частина «Обставини» (розділи 1–5) присвячена опису історичних умов німецького вторгнення в 1941 р., мотивації нацистського керівництва, перших місяців війни та організації німецького окупаційного управління. У другій частині «Народи і політика» (розділи 6–14) розглядаються довгострокові цілі Німеччини, з особливим акцентом на національному питанні та їхня реалізація в різних районах окупації – Україні, Білорусі, Прибалтиці, Кавказі, Криму та власне Великоросії – кожен з яких відображає різний набір німецьких передумов, практик та особистостей, що провокує запеклі суперечки між ними. У третій частині «Проблеми і практика» (розділи 15–22) проаналізовано німецький підхід до певних основних функціональних сфер, таких як сільське господарство та промисловість, військовополонені та примусова праця, культура, освіта та релігія. Четверта частина «Політична війна» (розділи 23–30) присвячена німецькій політичній політиці, пропаганді та використанню перебіжчиків, а також наголошується на огляді експериментів з «політичною війною» в останній рік війни [28, с. V–VI].

У першому розділі «Німеччина і Схід» розглядаються теми воєнно-політичного становища Німеччини у 1939–1941 рр. та її підготовки до нападу на СРСР. Автор вказує на те, що з літа 1940 р. А. Гітлер і верховне командування розраховували на воєнну кампанію проти СРСР тривалістю близько трьох місяців. Військові плани були накреслені, обговорені, ретельно та швидко втілені в життя. Також, розроблялися економічні плани використання економічних ресурсів окупованого Радянського. Однак, з липня 1940 р. по березень 1941 р.

плану «політичної війни» не розроблялось, адже фюрер вважав політичні директиви непотрібними. Замість них, пропонувався набір правил управління окупованими територіями [28, с. 18–19].

У цьому розділі Україна та українці загадуються у контексті гітлерівських висловлювань в межах ідеї життєвого простору на Сході: «якщо ми говоримо про нові землі, ми повинні думати в першу чергу про Росію та її прикордонні держави» та «якби ми мали у своєму розпорядженні Урал з його незліченними багатствами сировини, ліси Сибіру, і якби безкраї пшеничні поля України лежали в межах Німеччини, наша країна купалася б у достатку» [28, с. 7–8]. Також, при розгляді нацистської расової ідеології зазначається, що А. Гітлер негативно ставився до слов'ян та «багато з його гнівних антиукраїнських та антиугорських висловлювань мали відгомін австрійських образ, що мали місце ще до 1918 року» [28, с. 11].

Другий розділ «Влада і особистості: ворожнеча та розколи у східному питанні» присвячений боротьбі нацистських лідерів за сфери впливу на Сході. Автор стверджує, що німецька політика воєнного часу не була єдиною та ефективно скоординованою, оскільки вона була результатом постійного перетягування каната між ворожими «блоками» і «коаліціями» нацистського восьмикутника основних політичних центрів: Адольф Гітлер; Мартін Борман і нацистська партійна машина; Альфред Розенберг і Міністерство у справах окупованих східних територій; Йозеф Геббельс і Міністерство пропаганди; Йоахім фон Ріббентроп і Міністерство закордонних справ; Герман Герінг і Управління чотирирічного плану; Генріх Гімлер і СС; вермахт. Ці вісім центрів конфліктували у чотирьох категоріях: особисті конфлікти, засновані на особистій неприязні; боротьба за владу і престиж між окремими претендентами та між інституційними групами; функціональні конфлікти за юрисдикцію (наприклад,

боротьба за контроль над засобами масової інформації на окупованому Сході); політичні суперечки про тактику або принципи щодо сьогодення і майбутнього Сходу (наприклад, боротьба за долю колгоспів) [28, с. 20, 22].

Третій розділ «Політичні цілі та питання національностей» присвячений політичним планам А. Гітлера і А. Розенберга щодо майбутнього Росії й реорганізації Сходу. Реорганізацію Сходу А. Гітлер виробляв з врахуванням зовнішньополітичного становища Німеччини в Європі. Прийшовши до влади у тридцятих роках він заявляв, що мета нацистів на Сході полягала в союзі Німеччини з Україною, Балтійською федерацією, басейном Волги та Грузією усвідомлюючи, що такий союз може бути противагою польській, радянській чи французькій дипломатії. Однак, обговорюючи плани вторгнення та майбутній поділ Радянської держави А. Гітлер у 1940 р. змістив акцент з маріонеткових держав на встановлення прямого контролю над Україною, Федерацією балтійських держав та Білорусією під керівництвом райхскомісарів [28, с. 50–51]. Політичні плани майбутнього Росії формувались виходячи з ідеї знищення у ній більшовизму та її «більшовизованого» населення. Було вирішено вдатися до радикальної соціальної хірургії, щоб усунути носіїв більшовизму та унеможливити відродження сильного східного сусіда ставши постійним господарем Сходу й отримати простір для поселення та експансії [28, с. 44–45]. На початку війни з СРСР А. Гітлер бачив Німеччину єдиним господарем континенту, які більше не доводилося конкурувати або рахуватися із Заходом. Тому, він розглядав Радянський союз як торт, що мав бути розрізаний на якомога більше шматочків. Його територія мала бути розділена на окремі адміністративні одиниці, але й систематично сприяли подальшому його поділу за національною, соціальною та релігійною ознаками. Його метою було позбавити східні народи будь-якої форми державної організації, тримати їх на якомога нижчому

культурному рівні та експлуатувати за для забезпечення німецьких потреб. З іншого боку, німецькі колонізатори мали отримати всі ресурси Сходу [28, с. 51, 57–58].

Політичні плани майбутнього Росії А. Розенберг виробляв на основі диференційованого підходу до підкорених нею східних національностей. Для нього ворогом були лише великороси, а не всі народи СРСР. Вказуючи на Московію як на ядро і символ російсько-монгольської відсталості, він наголошував на необхідності різкого розмежування між великоросами та іншими національностями й ґрунтувати свою політику на підтримці не росіян проти Московії. Відповідно, він планував створення очищеної від більшовизму національної Росії, вплив якої буде обмежений на Європу та Німеччину санітарним кордоном проти великоросів у вигляді України, Білорусії, Прибалтики, Кавказу та Середньої Азії, як адміністративних одиниць на основі національних територій, де кожна має певний рівень самоврядування, однак у повній залежності від Третього райху [28, с. 46–49, 54].

Свою концепцію реорганізації Сходу він представив у меморандумі № 1 від 2 квітня 1941 року. Згідно з ним, радянська держава мала бути розділена на сім регіонів: Велика Росія («Московія»), Білорусь, Україна та Крим, країни Балтії, Донський регіон, Кавказ і Туркестан, кожен з яких мав бути організований до німецьких політичних цілей. Велика Росія мала бути ізольована від зовнішнього світу поясом неросійських держав, а також позбавлена частини території, яка мала бути передана до Білорусії (Смоленськ), України (Курськ, Воронеж), Донщини (Ростов і пониззя Волги). Росія мала бути ще більше послаблена через знищення більшовизму державної та масштабну економічну експлуатацію Райхом. Країни Балтії мали стати частиною Німеччини. В Україні А. Розенберг пропонував розвиток національної самобутності аж до можливого заснування

окремої держави, з метою постійного контролю над Москвою, самостійно або в союзі з Доном і Кавказом у формі Чорноморської конфедерації. У наступні тижні відбулось розширення основних положень. Так, Балтійський регіон (Литва, Латвія, Естонія) і Білорусь мали бути об'єднані в один райхскомісаріат під назвою Остланд. Створення «Донського регіону» від Азовського моря до Поволжської німецької республіки незабаром було відкинуто на користь розширення України. Напередодні німецького вторгнення план Розенберга передбачав створення на окупованому Сході чотирьох Райхскомісаріатів (за винятком північної території, призначеної Фінляндії) – «Остланд», «Україна», «Москва» та «Кавказ» [28, с. 51–53].

У четвертому розділі «Віч-на-віч: перші шість місяців війни» розглядається теми становища німецьких військ на Східному фронті та німецької ідеологію щодо СРСР у 1941 р. Впродовж перших тижнів німці просувалися територією, яка до 1939–1940 років не входила до СРСР і тут вони зустріли переважну більшість людей яка залишалася гостро ворожою до радянської влади. Однак, коли вермахт вступив на території, які пережили ціле покоління радянської влади, ситуація була іншою – скарги на радянський режим були поширеними, але у більшість населення зайняло позицію пасивного очікування з надією на дружнє ставлення [28, с. 64–65]. У свою чергу, ставлення представників німецької армії варіювалася від грубої ворожнечі до прихильної співпраці з місцевим населенням. Багато офіцерів не сварилися з народом, доки вони не були активно ворожими до німців, а у пересічного солдата виникало подвійне ставлення привабливості й відрази до «звільнених» росіян [28, с. 71–72].

У Райху нацистська теза про війну на Сході, як місію порятунку західної культури, була доповнена гаслом «Безпеки Європи». Згідно, якого Німеччина отримала «європейський мандат» на порятунок цивілізації шляхом

«європейського хрестового походу». Також, історично було обґрунтовано, що радянська територія заселена населенням яке не претендує на суверенітет, і тому й тому доля Німеччини окупувати Схід [28, с. 64, 67–68]. У свою чергу, ідеологічна кампанія «Унтерменшн» була ініційована СС, яка виходила з позиції, що мешканці Сходу «не люди». Цьому сприяла пропаганда через публікацію в німецькій пресі фотографій захоплених в полон червоноармійців, з підписами: «дегенеративний вигляд східняків», «азійські, монгольські фізіономії з таборів для військовополонених». Завдяки ним, всі радянські люди автоматично стали «сумішшю низької та найнижчої людяності, справжніми недолюдьми». Цю ідею підхопили в СС підготувавши та розповсюдивши брошуру «Der Untermensch», що складалася з вміло підібраних фото, щоб підкреслити контраст між дегенеративними жителями Сходу та чистими, здоровими північними німцями [28, с. 69–70].

П'ятий розділ «Адміністрація окупованого Сходу» присвячений німецькій військовій та цивільній адміністрації окупованих східних територій. На початку війни всі окуповані території СРСР перебували під контролем вермахту. Територія під військовим контролем була поділена на кілька окремих областей: території контрольовані групами армій; тилові райони груп армій; тилові райони кожної армії, які підпорядковувалися командувачу тилового району армії; зона бойових дій, поділена на корпусні райони. У зоні бойових дій не існувало спеціальних органів військового управління. Тут бойові загопи мали повний контроль, і командувач корпусу, як правило, мав перевагу над есесівцями та економічними чиновниками. Тилові райони армії та групи армії були поділені на юрисдикції військових та міських комендатур. Як правило, вони утворювались відповідно до радянського адміністративного поділу і становили мережу військової адміністрації на районному рівні. У тилових районах армії військові

комендатури перебували під командуванням армії; в тилкових районах групи армій вони були згруповані відповідно до територій, закріплених за дислокованими на них німецькими підрозділами безпеки [28, с. 95–96].

Плануючи встановлення контролю над європейською частиною СРСР нацистське керівництво зупинилось на ідеї створення територіального міністерства, яке б керувало кожним етапом діяльності на окупованій території. Це відповідало нацистській теорії з тотального контролю та управління окупованими територіями, де майбутнє міністерство теоретично мало нести всю відповідальність за «новий» Схід [28, с. 100–101]. 17 липня фюрер видав указ про управління східними територіями, яким було створено Міністерство у справах окупованих східних територій (далі – Східне міністерство), а його керівником А. Розенберга. Це передбачало перехід завойованих регіонів від військового до цивільного управління, за винятком територій, які мали бути включені до складу Німеччини, Румунії та Фінляндії. У Берліні знаходилась штаб-квартира Східного міністерства, а на окупованому Сході діяв Керівний корпус «Схід», який становив фактичну цивільну адміністрацію і був розділений на кілька окремих сфер [28, с. 85, 90].

20 серпня А. Гітлер передав перші райони окупованих територій під цивільне управління, а 1 вересня почали діяти два райхскомісаріати – «Остланд» та «Україна» [28, с. 85]. Так, цивільне управління окупованого Сходу виникло на обмеженій території, а з чотирьох запланованих райхскомісаріатів, було створено лише два, які не охоплювали всієї запланованої території; інші два – «Кавказ» і «Московія» так і не були сформовані [28, с. 91]. Щодо України, автор зазначає, що Райхскомісаріат ніколи не охоплював всієї етнічної української території не зважаючи на його постійні розширення. Зокрема, 1 вересня 1942 р. його межі поширились на схід від Дніпра та північних підступів до Криму. Однак, подальше

розширення підготовлене на початок 1943 р. було зірвано військовими подіями [28, с. 91]. Коли німецькі війська почали відступ у лютому 1943 р. східні округи Райхскомісаріату Україна (далі – РКУ), зберігаючи свою цивільну адміністрацію, були повернуті під військову юрисдикцію [28, с. 96].

Шостий розділ «Німеччина і Україна: 1. Емігранти та націоналісти» присвячений німецьким планам щодо України та спробі залучення до війни українських рухів в еміграції (Павло Скоропадський, уряд УНР, ОУН та окремі культурні та політичні діячі). Автор стверджує, що «з усіх східних завойованих територій Україна була безумовно найважливішою. Це була найбільша республіка, яку німці повністю окупували та утримувалася довше, ніж ті частини Великої Росії, які вони змогли захопити. Як постачальник продовольства та робочої сили, вона не мала собі рівних» [28, с. 107]. Навесні 1941 р. у планах А. Розенберга, Україні відводилась роль найсильнішої країни в ланцюзі новоутворених держав навколо Росії, а також родючою й прибутковою житницею Райху. Розглядаючи українську історію він стверджував, «що Київ був центром Варязької держави – звідси яскраво нордичні та вищі риси українців. Їх національна самобутність утворила «досить безперервну традицію» аж до наших днів. Відповідно, нацистська програма полягала в тому, щоб розвивати це почуття національної самобутності «аж до можливого створення окремої держави, з метою завжди тримати Москву під контролем і забезпечити Великонімецький життєвий простір на Сході. У наступних проектах, він закликав до розширення України на схід коштом російських територій та встановлення союзу «незалежної Української держави» з Райхом». На початку травня А. Розенберг склав інструкції для майбутнього райхскомісара України, які передбачали дві фази. Під час війни Україна мала забезпечити Райх продовольством і сировиною, а після неї Українська держава в найтіснішому

союзі з Великонімецьким Райхом забезпечить німецький вплив на Сході. Для цього необхідно якнайшвидше розв'язати одну проблему – відродити українську національну свідомість шляхом залучення українських письменників, науковців і політиків до відродження державності й подолання більшовицького впливу в українському соціумі [28, с. 108–110].

30 червня 1941 р. у звільненому від більшовизму Львові збори ОУН(Б) проголосили Українську державу. Через тиждень, новостворений «Український уряд» був арештований і вивезений до Берліна. Це не лише поставило крапку у відносинах німецького політичного керівництва з ОУН(Б) (пізніше й ОУН(М)), а й вплинуло на передання 1 серпня 1941 р. Галичини до Генерал-губернаторства Польщі (далі – ГГ.) [28, с. 119–121]. Події кінця червня – початку липня вплинули на проукраїнську позицію А. Розенберга, 29 вересня 1941 р. і 6 січня 1942 р. він видав та підтвердив заборону в'їзду емігрантів на окуповану територію для недопущення «поспішних» українських націоналістів з ГГ до РКУ [28, с. 113, 122].

Сьомий розділ «Німеччина і Україна: 2. Українська точка опори» присвячений німецькій окупаційній політиці у РКУ в 1941–1942 роках та початку управлінського конфлікту між А. Розенбергом і Е. Кохом. Під час наради у ставці А. Гітлера 16 липня 1941 р. обрання майбутнього райхскомісара України викликало бурхливу дискусію, в ході якої Г. Герінг, за непомітного сприяння М. Бормана домогся призначення Е. Коха – «особистість з найсильнішою ініціативою та найкращою підготовкою до роботи» [28, с. 123]. Автор вважає це одним з елементів боротьби нацистських еліт за контроль над Сходом. Бувши членом нацистської партії з 1926 р. Е. Кох зарекомендував себе як ефективний, ініціативний та сміливо авантюристичний представник революційного крила партії, що займався різноманітними економічними справами, через що став

«улюбленцем» Г. Герінга та отримав «покровительство» М. Бормана. Коли почався напад на СРСР Е. Кох не хотів прийняти посаду, однак його переконав М. Борман, що був вищий в партійній ієрархії та мав безпосередній доступ до А. Гітлера. В майбутньому, це допомогло Е. Коху обходити А. Розенберга і звертатись безпосередньо до фюрера [28, с. 123–126]. Політичні погляди Е. Коха щодо Сходу зводились до чотирьох основних положень: німецький народ є расою панів; східні народи, українці та всі інші, призначені служити своїм природним господарям; Німеччина має право й обов'язок експлуатувати Схід; повний контроль над завойованим Сходом вимагає знищення місцевої інтелігенції росіян, українців, євреїв та всіх інших, хто потенційно можуть становити загрозу для німецького панування. Тому, ставши райхскомісаром України він обрав своєю резиденцією провінційне місто Рівне та продовжував виконувати обов'язки гауляйтера Східної Пруссії. Щодо цього автор вказує, що «з 1941 по 1944 рік Е. Кох був правителем території, яка простягалася від Балтійського до Чорного морів» [28, с. 126–127, 143].

Початкова політика А. Розенберга щодо України впродовж першого місяця війни була відхилена фюрером та частиною нацистської верхівки, адже офіційний Берлін не мав наміру йти на поступки українцям. Тому, він зробив спробу адаптувати свої ідеї щодо України до офіційної позиції А. Гітлера. Так, під час зустрічі з фюрером 29 вересня 1941 р. він змінив свою позицію та запропонував політику відстрочки – нічого не говорити про майбутню долю України та згорнути політику «відновлення» української інтелігенції. Під час зустрічі з німецькою пресою А. Розенберг заявив 18 листопада, що виявлені факти на окупованій території свідчать про те, що українці, як і росіяни, були «біологічно обезголовлені» радянським режимом, «позбавлені своїх найкращих

сил» і навряд чи можуть бути корисними у боротьбі проти Московії [28, с. 128–129].

Восьмий розділ «Німеччина і Україна: 3. Пожинаючи вихор» присвячений німецькій окупаційній політиці у РКУ в 1942–1944 роках та вирішення конфлікту «Кох-Розенберг». Вирішення упавлінського конфлікту відбулось 19 травня 1943 р., коли А. Гітлер прийняв А. Розенберга та Е. Коха й вирішив, що найкращим виходом із даної ситуації стане їх співпраця (як теоретика і практика). Відносно українців, фюрер, нагадав, що найбільший друг українського народу під час Першої світової війни, фельдмаршал Герман фон Айхгорн, був убитий українцями, а Україна є колискою Росії, і українці завжди були найрішучішими поборниками великоросійської імперії. 1 червня А. Гітлер надіслав листа А. Розенбергу в якому висловив сподівання сподіваюся, що в майбутньому він буде співпрацювати з Е. Кохом. Відповідно він повинен обмежити свої директиви до мінімуму і не вимагати від райхскомісара неможливого, а Е. Кох має можливість робити зустрічні пропозиції, коли йому не подобалися накази міністра східних територій. У тому випадку, якщо вони не можуть дійти згоди – повинні звертатись по вирішення своїх суперечок до фюрера через М. Бормана або Г. Ламмерса [28, с. 159–162]. Вийшовши переможцем із конфлікту Е. Кох тріумфував, адже отримав цілковиту свободу дій. Наприклад, під час поїздки А. Розенберга Україною під час зупинки в одному із сіл делегація селян подала традиційний хліб і сіль, Е. Кох виривав їх із рук кричачи, щоб вони не сміли пропонувати подарунки німецькому сановнику [28, с. 163].

Коли німецькі війська влітку 1941 р. увійшли в Україну значна одна частина українців могла б об'єднатись з новою владою, а друга чекала на полегшення. Поступово розчарування українців поширювалось попри те, що окремі німецькі посадовці виявляли чутливість до народних прагнень і діяли за здоровим

глуздом. Від початку 1942 р. коли німецькі правителі проголосили політику негайного використання східних ресурсів і робочої сили на користь Райху, місцеві німецькі чиновники зловживаннями та звірствами настроїли проти себе українців. Наприкінці літа 1943 р. коли радянські війська перехопили ініціативу на фронті, Україна знову стала полем битви: німецькі агентства згортали свою діяльність та евакуювали все, що могли, а військове командування – терором придушував будь-які випадки опору. Коли настав 1944 рік і німецькі війська відступали з України, найбільш войовнича частина населення приєдналися до антинімецьких сил (комуністичних чи антикомуністичних), більшість з хвилюванням чекали дня визволення, а ті, хто, боялись радянської розплати відступали разом з німцями [28, с. 165–167].

Дев'ятий розділ «Діадохи та Схід: 1943» присвячений розподілу сфер впливу на Сході між Східним міністерством, СС та Міністерством пропаганди. Десятий «Лозе та балтійські країни» – окупаційній політиці в Райхскомісаріаті Остланд. Одинадцятий «Білорусія» – окупаційній політиці в Генеральному окрузі «Білорутенія» Райхскомісаріату Остланд. Дванадцятий розділ «Півмісяць та свастика: 1. Турція і Кавказ» – німецькій окупаційній політиці на Кавказі (1942–1943 рр.) та дипломатичним відносинам Райху і Туреччини (1940–1943 рр.) [28, с. 168–252].

Тринадцятий розділ «Півмісяць та свастика: 2. Татари і турки» присвячений німецькій окупаційній політиці в Криму. За початковим планом А. Розенберга Крим мав бути частиною майбутньої Великої України під назвою Таврида. Надалі, його погляди змінились і він пропонував встановити прямий контроль над півостровом через його німецьке походження (тут до шістнадцятого століття жили останні готи, а до Першої світової – німецькі колоністи) та стратегічну позицію для панування у Чорному морі та контролю над Україною. Крій цього,

А. Розенберг виправдовував передання Криму Райху, як компенсацію за майно та земельні володіння німецьких колоністів, націоналізовані під час радянської революції [28, с. 253–254]. Плани А. Гітлера передбачали германізацію. Крим мав стати «німецьким Гібралтаром», який контролював би Чорне море. Під час наради 16 липня 1941 р. він заявив, що Крим має бути очищеним від усіх іноземців і заселений німцями. Надалі цей план було уточнено – Крим з Таврією, як тилом, має відійти Німеччині, а його російське населення переселене на власне російські території; зважаючи на готську спадщину Крим мав бути перейменований на Гетеланд. Першим проєктом германізації була побудова автобану з Райху до Криму з німецькою мережею магістралей, так щоб за два дні можна було подолати всю відстань. Другий проєкт – переселення етнічних німців до Криму. У першій половині 1942 р. виникло три плани переселення етнічних німців до Криму з Південного Тиролю, Трансністрії (140 тис.) та Палестини (2 тис.), однак всі вони були відкладені до завершення війни. Третій – евакуація (виселення) росіян, українців (і татар, за потреби) ініційована А. Гітлером у липні 1942 р., однак у вересні через воєнні обставини «евакуація» була визнана неможливою [28, с. 254–257].

У ході воєнних дій вересня 1941 – травня 1942 рр. Крим опинився під німецькою військовою адміністрацією, управління яким від жовтня 1941 р. до кінця 1942 р. здійснювала одинадцята армія фельдмаршала Еріха фон Манштейна, і до травня 1944 р. Групи армій «А» фельдмаршала Евальда фон Клейста. В Криму військове командування намагалось заручитись підтримкою місцевого населення шляхом значних поступок: стримане і справедливе поводження з небільшовицьким та неросійським населенням; система премій та винагород для місцевого населення що допомагало німецьким військам; повага до релігійних звичаїв та практики, особливо татар-мусульман; поступки у

самоврядуванні – створення місцевих мусульманських комітетів (без політичного визнання), а в 1942 р. Центральний мусульманський комітет у м. у Сімферополь; витіснення великоросів (росіян) з місцевого самоврядування та економіки [28, с. 259–261, 263]. У 1943 р. велика кількість поступово накопичених факторів сприяла охолодженню пронимецьких настроїв місцевого населення: ліквідація євреїв та комуністів СД; жорстокі репресії в ході каральних антипартизанських операцій, в яких страждало мирне населення; погіршення матеріальних умов; примусовий набір роботи; нездатність запровадити ґрунтовну аграрну реформу [28, с. 260, 262].

1 вересня 1942 р. було утворено тимчасовий комісаріат «Таврида», що складався із п'яти районів на північ від Криму з центром у м. Мелітополь, а його керівником став гауляйтер А. Фрауенфельд. У майбутньому «Таврида» мала перетворитись на Генеральний комісаріат «Крим», як тільки армія Причиною передання української території до Криму автор вважає плани колонізації та германізації, за якими йому потрібна була тилова територія для оборони [28, с. 264–265]. А. Фрауенфельд дотримувався власної політики розрахованої великодушності: здійснював підтримку місцевого населення; розвивав сільське господарство; активно впроваджував аграрну реформу; досліджував історію Криму; відкрито конфліктував з Е. Кохом щодо його жорстких методів управління [28, с. 264–266].

Після відступу з Кавказу у 1943 р. чиновники Східного міністерства за підтримки СС та Верховного муфтія Єрусалиму намагались організувати вибори кримськотатарського муфтія. Під кінець року проєкт кримського муфтіяту та його виборів були передані на схвалення військовій адміністрації Криму. Однак, напочатку 1944 р. Крим уже був обложеним бастіоном, і армію не цікавило створення регіонального уряду мусульман [28, с. 267–269].

Чотирнадцятий розділ «Господарі та раби» присвячений німецькій політиці колонізації Сходу. Головна мета концепції життєвого простору була зробити Схід із його ресурсами та людською силою німецькими. Це передбачало не лише зміну кордонів, а й перестановку ієрархії етнічних груп під німецьким пануванням: німецькі поселенці – фольксдойче – неслов'янські народи (балти) – неросійські слов'янські народи (українці та білоруси) – великороси – «небажані» народи (євреї, цигани та інші). Щоправда, остання група народів мала бути ліквідована. Аксиомою було те, що німецький народ має можливість оселитися й жити на довгоочікуваних просторах. Ця схема передбачала анексію (Балтійських держав і Криму) та колонізацію (європейської частини СРСР). Процес їх перетворення передбачав декілька етапів: 1) ліквідація представників «небажаних» народів, які були негідні для виживання; 2) переселення інших «нижчих» народів далі на Схід; 3) поступова асиміляція «кращих» представників ненімецьких народів, яким буде дозволено залишитися; 4) поселення на звільнених таким чином територіях німецьких фермерів та солдатів-іммігрантів [28, с. 276–277].

Здійснення колонізації було покладено на СС. Г. Гімmlер сформував її нове розуміння – наш обов'язок полягає не в нав'язуванні німецької мови та законів населенню, а в тому, щоб на Сході проживали лише люди чистої німецької крові. СС як німецька еліта мала забезпечити «високоякісну з расової точки зору» робочу силу, яка мала пересилитись на Схід і стати вищою групою населення. Також, були визначені перші території колонізації – Інгрія та «Петербурзький округ», а Крим і балтійські країни Остланду мали стати невіддільними частинами Райху [28, с. 279–281]. У травні 1942 р. Райхскомісаріат зі зміцнення німецької національної ідентичності підготував для Г. Гімmlера – Генеральний план «Ост». Згідно з ним, поселення німців на Сході мали відбуватись в центральних «опорних пунктах», під контролем СС, які мали утворити мережу поселень-

марок. Передбачалось, що впродовж 25 років у «поселенських марках» на анексованих територіях мало проживати 3,5 мільйона німців. На думку, А. Гітлера мали існувати два типи поселень – адміністративні та військові «опорні пункти», перші заселені німецькими фермерами, а другі – військовими для придушення будь-якого опору залишків корінного населення. Також, він передбачив створення військового кордону, в якому німецькі «солдати-селяни» служили б як піонери-фермери та бійці, здатні стримати будь-який натиск зі Сходу [28, с. 281–283]. Перспектива німецьких ферм на родючих східних рівнинах захоплювала багатьох офіцерів СС. У 1942 р. різні чиновники не гаючи часу почали привласнювати сільськогосподарські маєтки. Під кінець року керівник Головного управління СС з питань раси і поселення Отто Гофманн повідомив, що його організація управляє близько 600 тисячами гектарів на території від України до Балтійського моря, а ферми крім постачання продовольства, використовуються для акліматизації поранених [28, с. 283–284].

Влітку 1942 року А. Гітлер вказав, що Україна має бути германізована протягом двадцяти років, Е. Кох активно поширив його слова. Цим скористався Г. Гімлер, який під прикриттям захисту фольксдойче у серпні 1942 р. ініціював створення етнічного німецького поселення неподалік свого штабу. У листопаді 10 тис. етнічних німців з Волині було переселено у перші сім сіл до району Гегельвальд, а у грудні – створено німецький гебіт Гегельвальд площею близько 200 квадратних миль, виключений з-під юрисдикції цивільної адміністрації. СС провели ще кілька експериментів з переселення у Житомирському та Калинівському районах, однак з початком відступу німецьких військ у 1943 році подальші масові переміщення населення припинилися. Проєкт Гегельвальду призвів до суперечностей у політичній верхівці: економічні органи Г. Герінга, протестували проти хаотичного переміщення населення; А. Розенберг хоч і був

обурений несподіваним початком колонізації, однак у серпні 1942 р. погодився заднім числом узаконити проєкт Г. Гімлера; представники вермахту і Міністерства закордонних справ приватно висловлювали незгоду, але офіційно вважали за краще мовчати [28, с. 286–287]. На початку війни вермахт зайняв багато територій вздовж узбережжя Чорного моря, де існували громади етнічних німців. Спочатку з фольксдойчами мали поводитись так само, як з іншими жителями, однак Східне міністерство, військова адміністрація та СС видали накази, що надавали їм переваги над місцевим населенням. Ще в липні 1941 р. Гімлер уповноважив Управління репатріації етнічних німців реєструвати всіх фольксдойче в окупованих областях, щоб закласти фундамент для німецького керівництва. Для цього було створено спеціальну зондеркоманду, яка в 486 районах РКУ «виявила» 200 тис. етнічних німців. Вище нацистське керівництво планувало використати їх як кадри для керівництва місцевим населенням, однак після п'яти місяців війни німецький чиновник скаржився, що етнічні німці в Україні не є надійним елементом, на який може спиратися адміністрація та економіка країни» [28, с. 289–291].

П'ятнадцятий розділ «Економічна політика: нацистські цілі та перспективи» німецьким економічним планам щодо промисловості й сільського господарства. На початку війни плани негайної економічної експлуатації Сходу Г. Герінга перетнулися з політичними диференціального ставлення до східних народів А. Розенберга. Міністр сходу і економічні штаби погоджувалися надавати особливого значення Україні та Кавказу, однак А. Розенберг наполягав на привілейованому політичному статусі цих територій, економічні штаби продовжували свої плани безжального використання українського зерна та кавказької нафти. Зрештою конфлікт вдалося вирішити компромісом, що інтереси Німеччини є пріоритетними над інтересами місцевого населення. Також

було домовлено про поділ Сходу на дві зони: «північні» лісові регіони та «південні» чорноземні райони. Відповідно, економічний розвиток передбачався для тих територій, які можуть забезпечити запаси продовольства й нафти. Багатий південний надлишковий регіон, який майже збігався з Великою Україною А. Розенберга мав забезпечувати німецькі потреби. У свою чергу, північні райони лише мали забезпечувати потреби німецьких військ, а їх економічний розвиток не передбачався [28, с. 310–311].

Шістнадцятий розділ «Німеччина та східне сільське господарство: 1» присвячений стану сільського господарства окупованих територій та розробці Закону про Новий земельний лад (15 лютого 1942 р.). Дізнавшись про проєкт аграрної реформи Е. Кох висловив протест і звинуватив А. Розенберга у розподілі землі, завойованої кров'ю німецьких солдатів. Коли його змусили запропонувати зустрічну пропозицію, 5 лютого райхскомісар подав меморандум в якому запропонував зберегти колгоспи, а натомість дозволити українцям обирати власних сільських та районних посадовців. Вирішальна конференція відбулася 15 лютого 1942 р. на якій А. Гітлер вивчив проєкт розроблений Східним міністерством та економічними органами Г. Герінга, а потім ознайомився з контрпланом Е. Коха. На загальний подив, фюрер, який був проти розподілу колгоспів, погодив план реформи та висміяв «передвиборчу програму» Е. Коха [28, с. 333].

Розпад радянської системи збору та розподілу сільськогосподарської продукції спонукав німців до створення корпорацій, найважливішою з них була Центральна торгова компанія Сходу, що діяла як державна монопольна корпорація під керівництвом Економічного штабу Сходу. Вона заснувала мережу з сотень офісів, які контролювали близько мільйона місцевого персоналу, і на піку діяльності вона керувала понад 4 тис. заводів. До її завдань входило: збір,

перевезення і розподіл продукції з окупованого Сходу, а також управління сільськогосподарськими та молокопереробними заводами, постачання радянського селянства обладнанням і предметами споживання. Його основним «замовником», звичайно, була німецька армія. За подібним принципом була створена спеціальна корпорація – Землеуправлінська компанія України, яка взяла на себе управління радгоспами та загальний нагляд за сільськогосподарською кооперацією в Україні [28, с. 339–340].

Сімнадцятий розділ «Німеччина та східне сільське господарство: 2» присвячений впровадженню Нового земельного ладу на окупованій території та Декларації про запровадження селянської земельної власності (травень 1943 р.). Оскільки Україна була ключовим регіоном сільськогосподарського виробництва розробник аграрної реформи О. Шиллер був призначений керувати її впровадженням. Проте з економічних і політичних міркувань він надавав перевагу повільній перебудові сільського господарства в Україні. У свою чергу, Е. Кох відверто саботував аграрні декрети, які були прийняті попри його протест. Найперше, він значно змінив його зміст Закону про новий земельний лад – він скасував пункти про приватну власність на худобу і підкреслював прерогативи німецької адміністрації, зокрема накладати штрафи на селян. По-друге – постійно обговорював, корегував і вносив правки до положень впровадження аграрної реформи в РКУ. По-третє – чиновники Е. Коха, беручи приклад свого керівника затягували впровадження змін у сільському господарстві. Як наслідок, у перший рік реформи відбулася номінальна зміна колективів на «комуни». Проте лише «від 10 до 20 %» комун були відібрані для трансформації в кооперативи, і цю цифру було негайно скорочено до 10 %. Фактично до травня 1943 р. кількість реорганізованих у кооперативи комун коливалася в різних районах РКУ від 8 до 16 %. Метою на 1943 р. була підготовка до трансформації ще 20 % комун. До

кінця окупації менше половини земель РКУ було передано окремим домогосподарствам для кооперативного обробітку. Це все, було наслідком цілеспрямованої політики Е. Коха, який вважав, що чим більший тиск на місцеве населення сприяє більшому збору сільськогосподарської продукції для Райху та німецької армії на фронті, а надання українським селянам землі спричинить зниженню ефективності їх праці [28, с. 244–346].

Подібні сільськогосподарські директиви з впровадження аграрної реформи застосовувались в районах військового управління – Економічна інспекція «Південь» дотримувалась повільної та номінальної трансформації темпи та практика яких були ідентичними до РКУ. Лише у лютому 1943 р. фельдмаршал Е. Манштейн наказав ширше застосовувати реформу в районі групи армій «Південь» [28, с. 347, 359]. Про вплив аграрної реформи на території Групи армій «Південь» повідомлялося по-різному, але переважала миттєва надія, за якою настала хвиля недовіри. Так, в одному з армійських звітів від 27 квітня 1942 р. вказувалось, що місцеве населення воліло б бачити землю у приватній власності, а поки селяни працюють у міру своїх можливостей навіть в кооперативах [28, с. 353]. У червні 1942 р. Економічний штаб Схід становив, що в Україні населення «не може звикнути до комуни, тоді як кооператив викликає більше схвалення. Це пов'язано, перш за все, з постійним використанням «трудодня» у комунах та відсутністю контролю над власним урожаєм через обов'язкові норми здачі. Частково селяни намагаються уникнути комуни, об'єднуючись у невеликі групи домогосподарств, які таким чином утворюють незалежні економічні одиниці» [28, с. 354].

На початку 1943 р. виникла нова воєнна та політична криза, яка для втримання німців на Сході вимагала підтримки місцевого населення, і єдиним рішенням нацистське керівництво вбачало у передачі селянам землі у приватну

власність. У лютому Економічний штаб Схід та Східне міністерство підготували нову постанову про передачу у власність селянам землі, яку вони мали в кооперативах. 24 квітня А. Розенберг надіслав фюреру уточнений проект постанови, схвалений ОКВ, ОКХ і Управлінням Чотирирічного плану. Після особистого схвалення А. Гітлера, у травні А. Розенберг підписав «Декларацію про запровадження селянської земельної власності». Від 19 травня до кінця червня Східне міністерство та Економічний штаб Схід працювали над розробкою директив з імплементації положень декларації на Сході. Противником «Декларації» знову виступив Е. Кох, який через слабі зв'язки намагався протестувати та саботувати її підготовку і схвалення, однак цього разу він програв не знайшовши підтримки у вищій державній та партійній ієрархії. Як зазначає автор, декларація про власність померла тихою смертю, адже її впровадження припало на радянський наступ та німецьку політику тотального вилучення сільськогосподарської продукції з територій, які залишав вермахт [28, с. 360–363].

Початкові німецькі плани передбачали заготівлю на Сході від п'яти до десяти мільйонів тонн зерна на рік. Впродовж першого року провідним принципом збору було: забезпечення продовольчого постачання для армії, постачання до Райху та створення запасів насіння. Лише після виконання цих вимог селяни отримували решту врожаю. Відповідно, основним методом збору сільськогосподарської продукції стали квоти, які довільно визначались в Берліні, без реалістичної оцінки сільськогосподарських спроможностей Сходу. Так, для України (РКУ та Групи армій «Південь») у 1941/1942 рр. була встановлена квота в 1300 тис. тонн, 1942/1943 рр. – 2150 тис. тонн, 1943/1944 рр. Відповідно, фактичні поставки становили – 1562, 2295 і 1570, разом 5427 тисяч тонн зерна [28, с. 366–367, 374]. За даними Економічного штабу Схід, середня врожайність

з гектара у 1942 р. становила 680 кг, а у 1943 р. – 850 кг, хоча довоєнна середня врожайність в Україні становила 1000 кг (1 тону). Середні німецькі поставки з цих кількостей в 1942 р. склали 520 кг [28, с. 367].

Вісімнадцятий розділ «Німеччина та радянська економіка» присвячений політиці щодо складових економіки окупованих територій: промисловості, приватної власності, ремісництва, транспорту, комерції (торгівлі), оподаткування, ціноутворення, заробітної плати. У серпні 1942 р. А. Гітлер заговорив про використання промисловості та ресурсів Сходу для потреб Райху та запропонував здійснювати виробництво боєприпасів у Донецькому басейні, щоб зменшити тиск на німецьку воєнну промисловість. Після цього були скасовані обмеження на використання східних заводів, а і з Райху було доставлено різноманітні товари, від лампочок до важких генераторів, для відновлення виробництва. Поклади марганцевої руди в Нікополі мали вирішальне значення для німецької збройної промисловості. Тому, до середини 1942 р. проводились роботи з відновлення видобутку марганцю. Порівняно з радянським довоєнним видобутком близько 100 тис. тонн руди на місяць, німецьке керівництво забезпечило лише 36 тис. тонн влітку 1942 р., але досягло майже 120 тис. тонн напочатку 1943 р. Вугільні шахти Донецького басейну були ще одним об'єктом німецької експлуатації. Однак зі 178 шахт лише 25 були придатними для використання на момент прибуття вермахту. Навіть їх експлуатація була серйозно ускладнена через брак робочої сили, електроенергії та обладнання. 28 червня 1942 року А.Гітлер видав указ про якнайшвидшу реконструкцію вугільної промисловості в Донецькому басейні для потреб військової економіки. Для цього 60 тис. радянських військовополонених було направлено на видобуток вугілля. Так, до кінця року видобуток зріс з 2 500 до 10 тис. тонн на день, і з оптимізмом очікувалося, що він досягне 30 тис. тонн (900

тис. тонн на місяць). Насправді після падіння до близько 250 тис. тонн після кризи на початку 1943 року, видобуток знову зріс до близько 400 тис. тонн у червні. Це було досягнуто лише ціною надзвичайних зусиль і примусу; навіть попри це вугілля доводилося везти з Верхньої Сілезії, щоб підтримувати функціонування української економіки. Залізородні шахти в Кривому Розі теж були пошкоджені, однак наприкінці 1942 р. вони знову почали видобувати близько 5 тис. тонн руди на день. У початковий період окупації металургійні заводи у м. Сталіно і Запоріжжя простоювали через відсутність електроенергії та обладнання. В середині 1942 р. їм також було приділено особливу увагу, і напочатку 1943 р. було відновлено виробництво сирової сталі в обсягах від 3 до 6 тис. тонн на місяць. У 1943 р. проєкт посиленого відновлення військової промисловості лише набирив обертів, однак радянський контрнаступ у серпні–вересні змусив покинути відновлені об'єкти [28, с. 377–379].

У середині 1942 р. коли була прийнята тактика швидкого відновлення східної промисловості німецькі бізнес-корпорації та приватні фірми були заохочені взяти під свою опіку радянські підприємства з метою швидкого та ефективного відновлення. Так, восени 1942 р. концерн «Фрідріх Крупп» отримав завод «Азовсталь» у м. Маріуполь та кілька заводів у м. Дніпропетровськ. Концерн Комбінат Герман-Герінг та його дочірні підприємства перейняли металургійний комбінат у м. Запоріжжя та заводи у м. Кривий Ріг. Інші підприємства дісталися концернам Маннесман і Флік, а низку шахт було передано німецьким гірничодобувним фірмам. У свою чергу, в РКУ Е. Кох спонсорував утворення десятків державних корпорацій та компаній з опіки (в яких переважав бізнес, а не партійні інтереси), намагаючись вирвати контроль над економікою у Східного міністерства та поставити її під своє керівництво.

Однак, вже у 1943 р. адміністрація райхскомісара змушена боротися з «надлишком» корпорацій [28, с. 384–385, 388].

Складним залишалось становище робітників Сходу, адже під час планування війни та окупації не було розроблено політики щодо радянської системи праці. Тому, трудова політика в промисловості перебувала в занепаді: робітничі організації, профспілки та мережа споживчої кооперації розпалися; промислова праця як соціальна сила виявилась майже не потрібною німецькій владі; значна кількість робітників залишила заводи та промислові об'єкти та повернулась у села, де була робота і можливість прожити. Цю ситуацію ускладнила політика примусового вивезення робочої сили до Райху, куди вперш за все набирали кваліфікованих робітників. Відповідно, коли постало питання реконструкції промисловості Сходу робочої сили на окупованих територіях виявилось замало. Наприклад, у червні 1943 р. міський комендант м. Запоріжжя скаржився, що місцеві заводи можна було відновити, якби Ф. Заукель, не забирав би з цього регіону все більше і більше робочої сили [28, с. 396–397].

У 1942 р. в РКУ був створений Нотенбанк, аналогічний Райхсбанку в Німеччині, уповноважений випускати місцеву валюту та брати участь у різноманітних операціях, від видачі короткострокових позик до купівлі золота. Відповідно, була введена нова грошова одиниця – карбованець, який становив одну десяту німецької марки. А. Розенберг відверто зізнався, що проблема введення карбованця мала для нього більше політичне, ніж фінансове занепокоєння [28, с. 402–403].

Дев'ятнадцятий розділ «Військовополонені» присвячений політиці поводження з радянськими військовополоненими. На початку війни Абвер та Східне міністерство, активно порушували проблему національності виступаючи за відокремлення неросіян від росіян серед військовополонених та краще

поводження з «європейськими» неросіянами й звільнення їх з полону. Рішення звільнити неросійських полонених, за умови, що їхні домівки знаходилися на території, вже захопленій німцями, відображало поєднання догматичних і практичних міркувань. Воно надавало неросіянам кращий статус і звільняло вермахт від відповідальності за велику кількість людей у той момент, коли він був завантажений роботою. Це також полегшувало завдання німецьких економічних агентств, які вже скаржилися на нестачу молодих здорових чоловіків для роботи в окупованих районах. Українців звільняли у значній кількості вже у липні 1941 року. Часто німецькі офіцери вимагали, щоб хтось ідентифікував і поручився за звільнених чоловіків – або родич, або мешканець рідного міста полоненого; таким чином багато жінок «вибирали чоловіків» серед полонених, рятуючи їх від голодної смерті. Звільнені таким чином українські чоловіки працювали на фермах, розчищали зруйновані заводи або допомагали підприємствам, які німці призначили для відновлення. Однак через протести Е. Коха, початку радянського партизанського руху та спробу ОУН(Б) проголосити відновлення Української держави, офіційний Берлін змінив погляди й не бажав давати українцям як групі привілейоване становище. У наслідок чого, уже в листопаді, за наказом фюрера, українців перестали звільняти з полону [28, с. 412–414]. У свою чергу, райхскомісар України, напочатку 1942 р. видав серію директив спрямованих на покарання всіх цивільних осіб, які допомагають військовополоненим-втікачам [28, с. 418].

Відповідно, до виявлених німецьких даних, автор вказує, що за три роки війни (станом на травень 1944 р.) у німецький полон потрапило понад п'ять мільйонів радянських солдат – 5 160 000, із яких: 818 000 – були звільнені, щоб повернутися додому як цивільні особи або служити в колабораціоністських підрозділах; 1 981 000 – померли в таборах; 1 308 000 – були знищені СД під час

наступу військ союзників; 1 035 000 – вижило у таборах військовополонених (із них 875 000, як робітники). За всю німецько-радянську війну загальна кількість радянських військовополонених становила 5 754 000 (за роками: 1941 – 3 355 000; 1942 – 1 653 000; 1943 – 565 000; 1944 – 147 000; 1945 – 34 000) [28, с. 426–427].

Двадцятий розділ «Остарбайтери» присвячений політиці набору та примусової праці «східних робітників». У зародковій формі трудова програма на Сході почалася після вторгнення, коли певні категорії спеціалістів заохочували добровільно записуватися на роботи в Райху. У той час, коли німецька перемога здавалася певною і коли віра в німецькі обіцянки ще не була підірвана. Так, 26 вересня 1941 р. Міністерство праці звернулося до Чотирирічного плану з проханням схвалити наймання шахтарів для німецької вугільної та гірничодобувної промисловості, насамперед «надійних» елементів, таких як українці або громадян країн Балтії [28, с. 428].

Е. Кох був активним прихильником програми набору робочої сили до Райху та вважав її одним із двох стовпів своєї політики в Україні. Для цього, він і його заступник Пауль Даргель старанно працювали, щоб допомогти людям Ф. Заукеля виконати квоти. Райхскомісар з гордістю публічно вказував на величезну кількість людей, яких він забезпечив для Райху і наголошував на необхідності продовжувати той самий курс. Зокрема, в промові 5 березня 1943 р. він наголосив: «Я приїхав сюди не для того, щоб поширювати блаженство, я приїхав, щоб допомогти фюреру. Люди повинні працювати, працювати і працювати» [28, с. 439]. У свою чергу, керівники військової адміністрації напередодні та після битви за м. Сталінград почали видавати накази про припинення примусового відправлення робітників з суто воєнною доцільністю – забезпечення логістики, потреб військової економіки та спокою на підконтрольній території. Так, 17 лютого 1943 р. керівник групи армій «А» Е. Клейст видав наказ вербувати

остарбайтерів виключно на добровільній основі. Дізнавшись про це, 10 березня Ф. Заукель надіслав телеграму фюреру в якій скаржився, що декілька генералів на Сході заборонили призов чоловіків і жінок на роботу й просив скасувати їхні накази. Наступного дня Берлін підтвердив, що програма примусової праці повинна залишатися в силі, і всі військові відомства були зобов'язані співпрацювати в її підтримці [28, с. 441–442].

Кампанія набору робочої сили на Сході не передбачала лояльних вербування, транспортування і застосування, навіть з міркувань доцільності та моралі. Жахливе поводження з першими групами робочої сили швидко стало відомо в окупованих районах і сприяло поширенню антинімецьких настроїв. Так, на основі німецьких даних, автор вказує, що «з перших квот робочої сили, встановлених для України, 80% були заповнені добровольцями, але «їх завантажили у вантажні вагони без їжі та санітарних умов і відправили до Німеччини... Коли ця новина дійшла до України, добровольці перестали зголошуватися на роботу, а працездатні чоловіки та жінки втекли в ліси» [28, с. 430]. Також, на відміну від радянської історіографії, він наводить факти про повернення у 1942–1943 рр. оstarбайтерів-інвалідів, силоміць завербованих важкохворих і старих назад на Схід, зокрема і в Україну [28, с. 436, 444]. Аналізуючи доступну статистику про чисельність східних робітників у Райху, автор робить висновок, що їх найбільша кількість прибула з України та прилеглих районів групи армій «Південь» (пізніше групи армій «А» і «Б»), що було пов'язано з: більшою наявністю там робочої сили; з ефективністю роботи помічників Е. Коха; слабким партизанським рухом. Так, за німецькими даними, станом на 30 червня 1944 р., за весь період кампанії з вказаних територій прибуло 2 196 166 осіб, із загальної кількості – 2 792 669 [28, с. 431, 452].

Двадцять перший розділ «Культура і унтерменшин» розглядає теми: ідеологічно-культурного впливу концепції «унтерменшин» на ставлення до народів Сходу; політика щодо медицини; політика щодо освіти (відновлення шкільної, вищої та професійної освіти); питання вивчення німецької мови та ідея запровадження німецького алфавіту (латиниці) у російську, українську й білоруську мови; політика щодо мистецтва (музика і танці); антирадянська та прони́мецька пропаганда.

У липні 1942 р. М. Борман здійснивши поїздку по українських селах біля ставки Вервольф і був вражений та наляканий, побачивши «біляво-блакитнооких», «милих» українських дітей. «Ця велика кількість дітей одного дня може створити для нас проблеми» – зауважив він у розмові з А. Гітлером. Це були нащадки «раси», які здавалася здоровішими за німців – не було жодних окулярів чи штучних зубних протезів, а дітей було більше, ніж у Райху. Ці «так звані українці» «жили в бруді та бруді, пили забруднену воду зі колодязів і річок і все ж залишалися здоровими. У кінці розмови він підсумував, що розмноження місцевого населення може стати небезпечним для Райху. Фюрер з цим погодився і вказав, що для зменшення місцевого населення потрібно обмежити йому доступ до медицини, а також поширити торгівлю контрацептивами та заохочувати жінок і дівчат робити аборти. Після розмови М. Борман склав і надіслав міністру східних територій спеціальну директиву про заходи зменшення ненімецького населення на Сході. 11 серпня А. Розенберг відповів, що в минулого року було видано вказівку не сприяти збільшенню чисельності українського населення; з іншого боку, санітарні заходи були необхідні для запобігання епідеміям, які могли поширитись на німців [28, с. 456–457]. Е. Кох підтримував погляди фюрера, зокрема, в інтерв'ю німецькому журналісту 26 червня 1943 р. заявив, що «українська народжуваність залишається серйозною небезпекою... біологічну

силу українців можна було б зупинити, нагодувавши їх чим більшою кількістю махорки та горілки...» [28, с. 458].

Освітня політика Е. Коха в РКУ ґрунтувалась на дозволі елементарної освіти для місцевого населення (лише початкова освіта і навчання дітей до 11 років). Коли ж у 1942 р. постало питання відновлення професійної освіти виступив проти та наказав у жовтні 1942 р. закрити всі ремісничі школи. Це привело до чергового конфлікту з А. Розенбергом. Однак, цього разу Е. Кох змушений був поступитися на тлі нестачі кваліфікованих робітників та відновив заклади професійної освіти з підготовки (агрономів, водіїв, ковалів, теслярів, слюсарів, механіків) у літку 1943 р. [28, с. 460–461, 465–466].

Напочатку окупації А. Розенберг був послідовний у політиці заснування великого університету в Києві та відновлення університетів і технічних шкіл по всій Україні (квітень–травень 1941 р.). У вересні коли фірер наради виступив проти надання вищої освіти українцям А. Розенберг відступив і наказав своїм підлеглим чекати подальших вказівок. Однак, коли стало відомо, що декілька вцілілих викладачів Київського університету були скомпрометовані співпрацею з крайніми українськими націоналістами, А. Розенберг наказав у січні 1942 р. закрити усі вищі навчальні заклади РКУ (окрім медичних, ветеринарних сільськогосподарських, лісових і технічних факультетів) до подальшого розпорядження. У свою чергу, Е. Кох відверто й гордо зізнався, що мав на меті знищити українську інтелігенцію. Зокрема, у директиві від 20 лютого 1943 р. він вказував підлеглим, що важливіше змусити місцеве населення працювати в Німеччині на перемогу, ніж заповнювати університети, школи та інститути в містах. Крім того, вищу освіту в РКУ представляли напівлегальні «Проствіти» та схвалені Е. Кохом у 1943 р. прикладні дослідження з геології, меліорації боліт і розведення каучукових рослин [28, с. 463–464].

Особливу увагу привертає мовне питання на окупованих територіях. Так, для України А. Розенберг передбачав розвиток української мови для викорінення російського впливу та навчання німецької мови для місцевих посадовців. У свою чергу, в КРУ Е. Кох мав своє протилежне бачення та заборонив місцевому населенню вивчати німецьку мову. Також, одним з аспектів культурної політики було розпорядження, не заохочувати німецьких чиновників вивчати російську чи українську мови, на підставі плану фюрера щодо ротації всіх німецьких чиновників на Сході кожні п'ять років. Однак на практиці майже всі відомства, що діяли на окупованих територіях, навчали нижчий персонал місцевих мов [28, с. 467–468].

Двадцять другий розділ «Церква важіль чи виклик?» присвячений німецькій релігійній політиці на Сході. Плануючи релігійну політику відносно України А. Розенберг знав, що вона була релігійно поділена: східні провінції були переважно православними, а Галичина – уніатською; також у східній частині (Радянській Україні) існував рух за національну церкву, незалежну від Московського патріархату [28, с. 474]. Розробляючи церковну політику на Сході він виходив з позиції обмеження впливу католицизму та російського православ'я їхніми початковими територіями поширення, а церкви місцевого населення розвивались самостійно без їх впливів. Наприклад, в Україні райхсміністр сходу вимагав, щоб всі парафії використовували українську мову і щоб усі священники були українцями, для полегшення розірвання зв'язків з московською церквою. Також, стурбований впливом католицизму А. Розенберг говорив про існування «навчального центру для українців у Ватикані, метою якого є впливати на українців вдома, коли буде нагода, у проримському сенсі». Тому він постановив, що підготовлених у Ватикані українців і росіян не можна допускати на окуповану територію [28, с. 475].

Е. Кох дотримувався принципів «деполітизації» і «атомізації» українських церков. Тому, 19 лютого 1942 р. він оголосив, що релігія є приватною справою кожної людини. Відповідно, витрати на приватні справи повинен нести кожен сам. Тому витрати на утримання православних священників повинні покриватися коштом добровільних внесків людей, які користуються їхніми послугами. Бувши послідовником політики «розколу в церквах України» райхскомісар задовольнявся тим, що «дав українцям обидві їхні церкви» – автокефальну і автономну. Тому, коли він дізнався, що у жовтні 1942 р. в Почаївському монастирі було досягнуто попередньої домовленості про об'єднання, взаємне визнання та створення єдиного «священного синоду єпископів України». Контрзаходи німецької адміністрації були миттєвими – одного з єпископів, які брали участь у конклаві, «вислали» на військову територію, а іншому погрожували арештом. Друга спроба об'єднання, що відбулась напочатку 1943 р. також зазнала невдачі через німецьке вето [28, с. 481–482, 484].

На території військової адміністрації підтримка, якою користувалися українські церкви була різною та варіювалась залежно від позиції комендатур. Однак, позиція військових суттєво не відрізнялась від позиції Е. Коха, вони використовували церкви для передачі німецьких директив і гасел, але тримали їх окремо, оскільки автономна вважалась надто «панслов'янською», а автокефальна надто сепаратистською, щоб відкрито їх підтримувати [28, с. 485].

У 1944 р. після підступу німецьких військ зі РКУ та зони військової адміністрації автокефальна церква знайшла притулок у ГГ, де губернатор Ганс Франк дозволив скликати 15 березня собор у Варшаві. У цей час офіційна німецька релігійна змінюватись на користь використання церков для пропагандистських цілей. Зокрема, у червні виникла в Східному міністерстві та СД виникла ідея об'єднання українських церков, для їхньої деполітизації релігії.

Згідно з цим було провели переговори з рештками православних лідерів для скликання єдиного Українського православного синоду на яке погодилися як представники автокефальної (Іларіон (Огієнко)) і автономної (Мстислав (Скрипник)) церков [28, с. 492].

Двадцять третій розділ «Актори та кредо» присвячений зародженню політичної війни на Сході [28, с. 497–510]. Від початку війни окремі представники вермахту та окупаційної цивільної адміністрації помітили особливу чутливість радянських громадян до особистого приниження та образи. Вони також побачили, як мало потрібно – за умови тактовного поводження – щоб схилити окремих жителів Сходу на бік німців. Так, стихійно сформувалась група прихильників добросовісної війни на індивідуальному рівні з представників вермахту, Східного міністерства і Міністерства закордонних справ, що виступала за кардинальну зміну поведінки Німеччини щодо населення окупованих територій. Наприклад, у звіті ОКХ за серпень 1942 р. вказувалось: «раз за разом населення України виявляє вдячність за кожен випадок, коли з ним поводяться гуманно на засадах рівності, і рішуче реагує на зневажливе ставлення» [28, с. 500]. Тому низка окупаційних чиновників і військових офіцерів взяли на себе зобов'язання проводити «політику людської гідності». Іноді вони сприймали це як свідомий внесок у військові зусилля, в інших випадках, серед офіцерів залишалися залишки традиційної моралі, яка диктувала чого не слід робити. У деяких випадках такі зусилля випливали з щирого співчуття до людей або з обдуманого процесу мислення, який розглядав ці зусилля як важливий перший крок до необхідної політичної кампанії. Трохи «братерства» в нічному бараці, обмін фотографіями з дому з цікавими селянами, розповіді про життя в довоєнній Німеччині, покарання товариша по службі, який став крадієм курей у беззаконній нічийній зоні – так особисті контакти з окупаційним персоналом залишали

тривалий слід у свідомості цивільного населення. Однак, їх поведінка не мала значного впливу, адже не була частиною офіційної німецької політики на Сході [28, с. 500–501].

А. Гітлер був послідовним противником політичної війни. Зокрема, у 1942 р. він відмовився санкціонувати використання політичної війни навіть виключно у пропаганді для Сходу. Його особисті погляди змушували відмовлятися від думки прийняти росіян чи українців як «союзників», навіть лише як прикриття для завоювання. Він обґрунтовував свою позицію тим, що не міг пояснити німецьким солдатам, що така пропаганда є чистим лицемірством: «Я був би готовий піти Бог знає як далеко, якби не психологічний вплив. Я б сказав, наприклад, що ми створимо повністю незалежну Україну – я б сказав це з холодною рішучістю, а потім все одно не зробив би цього. Але це те, що може зробити тільки політик. Я не можу сказати кожному солдату (бо це довелося б оголосити з однаковою публічністю): «Це неправда. Те, що я сказав, – це лише тактика» [28, с. 502].

Двадцять четвертий розділ «Боротьба у верхах» присвячений першим меморандумам необхідності впровадження політичної війни на Сході від середньої ланки німецьких чиновників Східного міністерства, Міністерства закордонних справ, Міністерства пропаганди, Абверу та СС відповідальних за розробку або впровадження окупаційної політики в 1942 р. [28, с. 511–532]. Серед німецьких чиновників були окремі прихильники України: Теодор Оберлендер (меморандуми: «Передумови для забезпечення безпеки постачання та отримання максимальних надлишків продовольства в Україні» (28 жовтня 1941 р.) та «Україна та військові (психологічні) необхідності подальшого ведення війни на Сході, особливо на Кавказі» (вересень 1942 р.) напочатку війни як представник Абверу був приставлений до українського колабораціоністського

підрозділу та подавав правдиву інформацію про становище українців. Однак, після спроби відновлення Української держави ОУН(Б), був переведений до підрозділів, які склалися з полонених і біженців з Кавказу; Ганс Кох (меморандум «Радянська спадщина в Україні» (жовтень 1941 р.)) прихильник української державності був відсторонений від політичної діяльності після спроби перевороту Я. Стецька у Львові та за чесні звіти з України восени 1941 р.; полковник Альфред Бізанц (прихильник українського націоналізму і друг А. Мельника); генерал Ервін фон Лахоузен (помічник В. Канаріса); Ріхард Рідль (колишній австрійський посол у Берліні) [28, с. 513–515].

Двадцять п'ятий розділ «Меч і перо» присвячений початку впровадження політичної війни на Сході вермахтом (створення військових формувань з місцевих колабораціоністів («хіві» – помічники з місцевого населення та військовополонених у німецьких підрозділах, що використовувались для допоміжних робіт і «східні батальйони» – підрозділи ти батальйони з місцевого населення для бойових, розвідувальних і антипартизанських місій); кампанія представників військової адміністрації) та зміни вермахту у ставленні до місцевого населення на початку 1943 р. (відмова від методів терору й проголошення позитивних політичних змін) [28, с. 533–552].

Двадцять шостий розділ «Власівський рух: етап перший» присвячений становленню «руху Власова» під контролем органів німецької пропаганди в 1942 – 1943 роках (використання «акції Власова» для поширення дезертирства в Червоній армії; спроба А. Розенберга розвивати політику альтернативну «руху Власова» (створення національних комітетів для Росії, України та народів Кавказу; надання автономії народам Балтії); ідея декларації фюрера про гарантування рівних прав радянським народам, що приєднуються до боротьби з

більшовизмом; питання застосування «східних батальйонів» у другій половині 1943 р.) [28, с. 553–586].

Двадцять сьомий розділ «СС: від жаху до розпачу» присвячений змінам в СС в умовах початку політичної війни (концентрація реальної влади в СС у 1944 р.; формування східних підрозділів Ваффен СС (1943 р. створення латвійської, естонської, української, білоруської та російських дивізії; липень 1944 р. – вербування Східнотюркського корпусу з туркестанців, азербайджанців, північнокавказців, кримських і волзьких татар); перейняття контролю та застосування «руху Власова» на Сході) [28, с. 587–612].

У дистрикті «Галичина» губернатор Отто Вехтер підтримував ліберальну політику відносно українців. Водночас, Український Центральний Комітет під керівництвом Володимира Кубійовича, що діяв у ГГ створив «військову секцію» з метою створення українського легіону або корпусу для боротьби на боці Німеччини. Наприкінці 1942 р. ідея створення галицького підрозділу СС набула підтримки. У березні 1943 р. Г. Бергер за підтримки в Східному міністерстві домогся схвалення Г. Гімmlером плану набору 3500 українців для «Поліцейського полку Галичина». У квітні розпочалась кампанія набору, тоді ж «полк» було перейменовано на дивізію СС «Галичина» (фактично 14-та добровольча піхотна дивізія Ваффен-СС). Кампанія залучила багато добровольців, однак зі 100 тис. охочих було прийнято близько 30 тис. осіб. Створення дивізії стало можливим через ряд факторів: підтримки персоналу СС та СД у дистрикті «Галичина»; підтримці Східного міністерства; Галичини мала історичний статус території, яка за правління Габсбургів постачала війська Центральним державам у роки Першої світової війни [28, с. 598]. У свою чергу, Г. Гімmlер заборонив називати галицьку дивізію «українською», адже не мав наміру йти на політичні поступки українцям. Галицька СС перебувала під контролем Німеччини, хоча український офіцер

Дмитро Палій отримав звання полковника і був призначений її інспектором. Навесні 1944 р., коли з'явилися перші ознаки загальної переорієнтації СС, Г. Гімmlер заявив, що якщо дивізія проявить себе в бою, питання про політичні права може бути порушене в знак визнання її лояльності. У липні дивізія СС «Галичина» була кинута в бій під Бродами, на заході України, щоб зупинити радянський наступ. У ході бою дивізія була розгромлена. Частина тих, хто зумів вирватися з оточення, частково приєдналися до німецьких військ і сформували ядро нової української піхотної бригади СС, а решта приєдналися до українських національних партизанів. З суто військової точки зору, внесок 14-ї СС був незначним [28, с. 599].

Двадцять восьмий розділ «Кульмінація карткового будинку» присвячений визнанню СС «руху Власова» основним засобом політичної війни проти СРСР (офіційне визнання Німеччиною «руху Власова» «союзником»; усунення А. Розенберга від реального впливу на східну політику і творення ним Українського національного комітету, як протипаги «руху Власова»). Двадцять дев'ятий розділ «На краю безодні» – завершальному періоду політичної війни («рух Власова» в останні місяці війни; створення А. Розенбергом українського, кавказького і кримсько-татарського національних комітетів; становище «східних батальонів» та «східних» дивізій СС наприкінці війни). Тридцятий розділ «Останній погляд на східну політику» – підсумковому огляду німецької окупаційної політики на Сході, через проблему політичної війни [28, с. 613–678].

У кінці війни послідовний у своїй політиці щодо Сходу фюрер Третього райху жив у власному світі, не сприймаючи реальності. Зокрема, 24 березня 1945 р. він все ще сподівався повернути Україну, хоча б тому, що «її сировина є незамінною для продовження війни» [28, с. 647].

У післяслові до другого видання автор зазначає, що відповідаючи на найбільш часте запитання стосовно книги (Чи змінила б інша політика Німеччини результат війни на Сході?), автор вказує, «що в перші місяці німецької кампанії, це б мало певне значення. У більш загальному плані можна продемонструвати, що в ряді випадків існував чіткий взаємозв'язок, або «коваріація», між поведінкою Німеччини та реакцією населення: не всі радянські настрої були незмінними. Але чи були люди, яких А. Гітлер зібрав навколо себе, з їхніми поглядами та цінностями, здатні до достатньо відмінної поведінки та ставлення до населення радянських територій, які вони збиралися окупувати, – це дуже сумнівно. У будь-якому разі, я особисто не впевнений, чи політика, яка була б принципово іншою за своїм спрямуванням, задумом і реалізацією, могла б вирішальним чином змінити баланс сил на користь радянського режиму в 1941–1942 рр. Найбільш відповідальним буде сказати, що ми ніколи не зможемо і не дізнаємося відповіді на це питання. Воно має залишитися відкритим і невирішеним» [28, с. 679–681]. Також, книга має географічно-іменний покажчик, який спрощує пошук конкретної інформації та перелік розшифрування використаних скорочень й аббревіатур, що допомагає швидко знайти офіційну назву згаданої у тексті інформації [28, с. 691–707].

Висновки. Олександр Далін – американський історик, політолог, фахівець з міжнародних відносин. Народився 21 травня 1924 р. у м. Берлін (Німеччина) у родині російських політичних емігрантів. У 1940 р. родина була вимушена втікти до США через німецькі політичні переслідування євреїв та оселилась у м. Нью-Йорк. Тут Олександр здобув середню освіту, а в 1943 р. отримавши громадянство США вступив до армії. Служив у військовій розвідці, де проводив допити німецьких військовополонених, завдяки володінню німецькою, російською та французькою мовами. Після війни вивчав історію у Колумбійському університеті

(1947–1953 рр.) та працював у державних проєктах з вивчення СРСР (1950–1954 рр.) У 1954–1956 рр. був директором з досліджень у Проєкті військової документації у Вашингтоні та Вірджинії, де аналізував німецькі трофейні документи. У наслідок цієї діяльності в 1957 р. видав гунтовну працю «Німецьке правління в Росії, 1941–1945», яке здобуло широке наукове визнання та з часом перетворилось на класичне історичне дослідження німецької політики на окупованих територіях Радянського Союзу. У 1956–1970 рр. викладав політичні науки та був директором Російського інституту (1962–1967 рр.) у Колумбійському університеті. З 1971 по 1996 рік професор історії та політичних наук Стенфордського університету, а також обіймав посади керівника наукових установ з дослідження Радянського Союзу та Східної Європи. Після розпаду СРСР намагався сприяти відродженню соціальних наук у Росії. З цією метою він став співзасновником Європейського університету в Санкт-Петербурзі у 1994 р. та керував програмою, що надавала студентам з пострадянських країн можливість здобути вищу освіту в галузі соціальних наук у Стенфорді. Після виходу на пенсію продовжував писати, викладати та брати участь в академічній діяльності Стенфордського університету. Помер 22 липня 2000 р. у м. Стенфорді (Штат Каліфорнія, США). Наукові інтереси О. Далліна виходили з мультидисциплінарного поєднання дослідження історії, політики та міжнародних відносин регіону Радянський Союз (Росія) – Східна Європа. Більшість його статей і книг були присвячені поведінці СРСР на міжнародній арені, комунізму в соціалістичних країн та американо-радянським відносинам.

Центральне місце у праці «Німецьке правління в Росії, 1941–1945: дослідження окупаційної політики» відводиться питанню політичної війни – політичного та військового залучення до війни проти СРСР радянського населення окупованих територій на боці Німеччини. Однак, автор вказує, що

вище нацистське керівництво відмовилось від її застосування ще на стадії підготовки вторгнення, і вирішило застосувати тільки наприкінці війни (коли були втрачені всі окуповані території, а їх населення втратило будь-яку довіру до німців). Також, автор стверджує, що німецька окупаційна політика не була цілісною та ефективною оскільки являлась результатом постійної боротьби (особисті конфлікти; боротьба за владу і престиж; конфлікти за юрисдикцію; суперечки про тактику й принципи східної політики) нацистського восьмикутника основних політичних центрів (фюрер Третього райху Адольф Гітлер; Мартін Борман і партійна канцелярія НСДАП; Альфред Розенберг і Міністерство у справах окупованих східних територій; Йозеф Геббельс і Міністерство пропаганди; Йоахім фон Ріббентроп і Міністерство закордонних справ; Герман Герінг і Управління чотирирічного плану; Генріх Гімлер і СС; вермахт) за контроль над сферами впливу на Сході.

У проблематиці німецького режиму окупації в Україні розглядаються наступні теми: 1) плани вищого нацистського керівництва щодо майбутнього України; 2) вплив спроби відновлення ОУН (Б) Української держави у червні 1941 р. на зміну офіційної німецької політики щодо України; 3) боротьба основних нацистських організацій за контроль над сферами впливу в Україні; 4) утворення органів німецької військової та цивільної адміністрації на території України (військова адміністрація Групи армій «Південь»; Райхскомісаріат Україна; дистрикт Галичина); 5) конфлікт Е. Коха та А. Розенберга щодо методів управління Райхскомісаріатом Україна; 6) особливе місце півострова Крим в німецьких планах; 7) унікальність Генерального округу «Таврія» у структурі та управлінні Райхскомісаріату Україна; 8) спроба Г. Гімлером розпочати колонізацію в Україні шляхом створення німецьких поселень; 9) місце України у нацистських економічних планах; 10) перешкодження Е. Коха провадженню

німецьких аграрних реформ; 11) спроба німців відновити Донецький басейн та важку промисловість сходу України в 1942–1943 рр.; 12) звільнення українців з полону в перші місяці війни; 13) становище української культури в умовах німецької окупації (питання медицини, освіти, науки, української мови й традиційної культури); 14) відновлення українських церков та релігійного життя на окупованих територіях; 15) розуміння німецьких офіцерів та цивільних чиновників, які здійснювали контроль й керівництво українськими територіями, негативного впливу офіційної колоніальної політики на ставлення українців до німецької влади; 16) створення СС дивізії «Галичина».

Для ширшого залучення наукової спадщини Олександра Далліна до української історичної науки з питань німецького та румунського режимів окупації України 1941–1944 років, перспективним є здійснення тематичного огляду праці: «Одеса, 1941–1944: приклад радянської території під іноземним правлінням». Проте, це тема для наступних досліджень.

Список використаних джерел

1. Білоусов М. М., Клоков В. І. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі. *Український історичний журнал*. 1959. № 1. С. 136–142.
2. Историография истории Украинской ССР / редкол.: И. С. Хмель (отв. ред.) Н. Н. Варварцев, А. В. Лихолат та ін. Киев: Наукова думка, 1986. 555 с.
3. Яцко Б. О. Викриття українською радянською історюграфією буржуазних фальсифікацій партизанського руху на Україні. *Український історичний журнал*. 1980. № 6. С. 136–145.
4. Поль Д. Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних вчених. *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 127–138.

5. Скоробогатов А. В. Проблема німецько-фашистської окупації України 1941–1944 рр. у західній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 26. С. 54–67.

6. Дубик М. Нарис німецькомовної історіографії про Україну в Другій світовій війні. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 143–162.

7. Пастушенко Т. Історіографія та джерела з історії працевикористання радянських військовополонених в таборах на території України. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 35–46.

8. Титаренко Д. Доля навчальної літератури під час нацистської окупації України на території зони військової адміністрації. *Краєзнавство*. 2016. № 3-4. С. 167–174.

9. Бородіна Т. М. Колективна допомога євреям під час Голокосту в Кременчуці (1941–1943). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2021. Т. 4. С. 39–47. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.40-47>.

10. Боляновський А. В. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. 880 с.

11. Чернявський В., Степанчук, Ю. Східні робітники у дзеркалі вітчизняної та зарубіжної історіографії. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 6(15). С. 55–66. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.6.185>.

12. Литвиненко О. Примусова праця українців у Третньому райху крізь призму німецької історіографії. *Україніка молода*. 2025. Вип. 13. С. 51–53.

13. Мармілова О. С. Джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини: дис. ... канд. іст. наук. Старобільськ, 2018. 297 с.

14. Долгорученко К. О. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета»): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 250 с.

15. Ситник Д. О. Українська допоміжна поліція міста Києва: формування, склад, діяльність (1941–1945): дис. ... д-ра філос. Київ, 2024. 274 с.

16. Яковлев В. М. Воєнні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943 рр.) та їх покарання: дис. ... д-ра. філос. Харків, 2025. 323 с.

17. Гунчак Т. Г. Ключові проблеми історіографії у Другій світовій війні / Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи. Київ, 2011. 225 с.

18. Марінченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 151–171.

19. Дробот М. Ісламський вектор релігійної політики німецької військової адміністрації на території окупованого Криму в 1941–1944 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 46. С. 43–51. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-43-51>.

20. Гай-Нижник П. П. Українська Держава: проєкт райхсляйтера А. Розенберга. *Гілея. Історичні науки*. 2021. Вип. 166 (№ 11). С. 14–21.

21. Foris A. «We want to keer this oocupied area in our hands for a long time». Hungarian-German debates on Pрыkarpattia, 1941–1942. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. Вип. 7. С. 192–211. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.7.2021.233359>.

22. Gillan T. Looking to the East? German business involvement in the economic exploitation of the occupied Soviet Union, and the dynamics of the relationship

between business and the Reich, (1939–43): Doctoral dissertation. Brisbane, 2022. 206 p. DOI: <https://doi.org/10.14264/9cdf696>.

23. Bulakh A. Preserving and plundering: German cultural policy in occupied Ukraine (1941–1944). *Intercultural Studies of Central and Eastern Europe*. 2025. Vol. 18. P. 173–199. DOI: <https://doi.org/10.31338/2544-3143.SI.2025-18.8>.

24. Alexander Dallin. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Dallin (дата звернення: 14.01.2026).

25. Hagen M. Alexander Dallin, 1924–2000. *Slavic Review*. 2000. Vol. 59, Iss. 4. Pp. 968–969. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0037677900041140>.

26. Lewis P. Alexander Dallin, 76, Dies; Precise Historian of Russia. URL: <https://www.nytimes.com/2000/07/27/world/alexander-dallin-76-dies-precise-historian-of-russia.html> (дата звернення: 14.11.2025).

27. Emmons T., Holloway D. J., Kollmann N. S., Naimark N. M. Memorial resolution Alexander Dallin (1924–2000). URL: https://web.archive.org/web/20100705113402/http://facultysenate.stanford.edu/2000_2001/reports/Memorial%20Resolutions/Dallin_Alexander_SenD5220.pdf (дата звернення: 14.11.2025).

28. Dallin A. German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies. Edition 2 nd. London: Macmillan Press, 1981. 727 p.